

प्रिज्ञन पेन पॅल

इच्छा नसतानाही जागे व्हावे लागले. वीक-एन्ड साठी राखून ठेवलेली कामे संपविणे भाग होते. गर्दी धुण्याच्या आत लॉन्ड्री-रुममधील चागली मशीन पटकावून कपडे धुवायचे, लॉन्ड्री होता, होता आईला पत्र लिहायचे व पत्र टाकायला होस्टेलच्या पहिल्या मजल्यावर असणाऱ्या पत्रपेटीकडे जाता जाता काँफी, केक घेऊन लॉन्ड्री रुममध्ये परतायचे म्हणजे वेळ वाचेल असे ठरवून; कपड्यांचे ओझे घेऊन लिफटने बेसमेन्ट-मध्ये पोहचले. कपडे धुण्याच्या मशीनच्या स्लॉटमध्ये टाकायला पर्समध्ये नाणी शोधताना एक क्वार्टर कमी पडतोय हे लक्षात आले, एक डॉलरची मोड आणायला पहिल्या मजल्यावरील रिसेप्शन डेस्कपर्यंत जाणे भाग पडले. तेथे पोंहचले तोच, 'व्हेरी, व्हेरी गुडमॉर्निंग उषा' असा मॉलीचा अधीरा स्वर कानी आला. हातात निळा लिफाफा नाचवित ती पत्रपेटी-कडे येत होती. शनिवारच्या सकाळी, मॉलीचे, इतक्या लवकर उठणे म्हणजे महदआश्चर्य. तिच्याबरोबर बोलताना समजले की, निळाचा पाकिटातील खास पत्र, तिने तिच्या प्रिज्ञन पेन पॅल साठी, रात्री जागून लिहिले होते व नऊ वाजता पोस्टमन पत्र न्यायला येण्यापूर्वी तिला ते पोस्ट करायचे होते. पत्र पोस्ट करून ती निघून गेली व पत्रमैत्रीच्या या आगळ्यां प्रकाराबाबूल विचार करीत मी कपडे धुण्यासाठी लॉन्ड्री रुम-मध्ये आले.

मशीनमध्ये कपडे टाकले. पत्रलिखणास सुरुवात केली, प्रिय, आईस हे शब्द लिहून होताच, विचार पुन्हा 'प्रिज्ञन पेन पॅल'या शब्दांकडे धावू लागले. पत्रमैत्री करणारे वरेच विद्यार्थी, विद्यार्थिनी मला माहित होते, पण मॉलीने कैद्याशी पत्रमैत्री का केली असावी? हा प्रश्न मला पडला. मॉली एक

वेगळीच मुलगी होती. तीही समाजशास्त्राचीच विद्यार्थिनी असल्याने आम्ही बरेच आवश्यक कोर्सेस एकल घेतले होते. त्यातील जवळ, जवळ निम्मे मॉलीला अजूनही पूर्ण करायचे होते. टर्म संपायच्या दोन आठवडे आधीच हा कोर्स मी इनकंप्लीट घेणार असे मॉली जाहीर करून टाके. या टर्ममध्ये समाजशास्त्रज्ञ 'हाबरमास' हा कोर्स मॉलीने, केवळ सरांचे तेजस्वी निळे डोळे आवडतात म्हणून घेतला होता. विचारसरणी तत्वज्ञान, भाषाशैली इत्यादी पैलूंमधून अभ्यास करताना, हाबरमास किती अवघड विचारखंत आहे हे मला उमगत होते. पण तासाच्या पंचावऱ्यात मिनिटात मॉली, सरांच्या बोलण्याकडे लक्ष देण्याएवजी त्यांच्या डोळ्यांत हरवून जायची. मागच्या उन्हाळ्यात, तिने गंमत म्हणून ऑपेरासिंगिंगचा कोर्स घेतला होता. मी तिला वन्याचदा बेसमेन्टच्या म्युझिक-रूममध्ये, दिवे ऑफ करून, काळा चष्मा लावून, ऑपेरा गाण्याची प्रॅकटीस करताना एकले होते. काळा चष्मा लावण्याचे कारणही मी न विचारता तिनेच सांगून टाकले होते, 'तुला माहिती आहे का ? सगळे फेमस ब्लॅक सिगर्स काळा चष्मा लावतात त्यामुळे मीही काळा चष्मा लावून ऑपेरा गाते.' पाच आठवड्यांच्या शॉर्ट कोर्समध्ये फेमस ऑपेरा सिंगर होण्याचं स्वप्न पाहणाऱ्या मॉलीचे डोके ठिकाणावर तर आहे ना ? अशी शंकाही मला येत असे. गेल्या दोन वर्षांत तिने किती मुलांशी मैत्री करावी याला तर गणतीच नव्हती. मित्राने थोडा जरी विरोध केला तर, ती मैत्री तोडून टाकीत असे. कांही दिवसांपूर्वी एका गणिताच्या विद्यार्थ्याबोबर मात्र तिने पाच आठवडे सिरीयस मैत्री केली होती. त्या टर्ममध्ये तिने कोर्सही पूर्ण केला होता. त्यावेळी परीक्षेचे टर्म-पेपर लिहिताना लागणारी रेफरन्स बुक्स शोधायला, माझ्याबोबर अनेकदा ती चक्क लायब्ररीतही आली होती.

इकडे टर्म संपल्यानंतर तीन दिवसांची सुट्टी असते. अशाच सुट्टीच्या काळात एका सायंकाळी कॅफेटेरियाच्या कोपन्यात उदास चेहन्याने बसलेली मॉली मला दिसली. मी जवळ जाऊन 'हेलो' म्हणताच तिचे डोळे भरून आले. गणिताच्या विद्यार्थ्याबोबर, तिची मैत्री तुटली होती. कारण साधे होते. अभ्यासामुळे तो बिझी होता व एक आठवडा मॉलीला भेटू

शकणार नव्हता. मॉलीला ती तडजोड पटत नव्हती, पसंत नव्हती व कर-
ताही येत नव्हती. मॉलीच्या स्वभावातील या विचित्र चंचलतेमुळे तिला
जीवनाकडे गंभीरपणे पाहाता येत नव्हते. मी तिची समजूत काढीत म्हटले,
'आयुष्यात व्यक्तिला केब्हातरी तडजोड करावीच लागते मॉली, किती
दिवस, तू आयुष्याकडे गंमत म्हणून पाहणार ? केब्हातरी तुला कमिट-
मेन्ट म्हणजे काय हे शिकावे लागेल, गणिताच्या विद्यार्थ्याला जर स्वतःच्या
अभ्यासासंबंधीच्या प्रायांरिटीज महत्त्वाच्या वाटतात, तर तुलाही तुझ्या
ठरवायला नकोत कां ? फायदा-तोटा या समीकरणात जर तू मैत्री शोध-
तेस तर त्या मुलाच्या वैयक्तिक हक्कांवर अधिकार गाजविणे तुला पटते
का ?' त्या संध्याकाळी बराच वेळ मी मॉलीशी बोलत होते.

माझे बोलणे तिला पटत असावे. कारण त्यानंतर तिची दिनचर्या
बदलली, अभ्यासाच्या वाबतीत ती सिरीयस झालेली दिसू लागली, तिचे
बाँयफ्रेन्डचे वेडही कमी झाले. योग्य मार्गदर्शनाचा अभाव, मायेच्या
वाबतीत लहानपणी झालेली उपेक्षा, मुलींनी आकर्षक दिसले पाहिजे, इत्यादी
मुलींवर होणारे संस्कार, त्यामुळे ज्युनियर हायस्कूलच्या उबरंठ्यावरच
बाँयफ्रेन्डसाठी कासावीस होणारे अधोन्निमिलीत कळवांचे अबोध तारूप्य,
अशी एक ना अनेक कारणे मॉलीसारख्या मुली बिघडविष्यासाठी इथे कार-
णीभूत ठरू शकतात. या तरुण-तरुणींमध्ये कुठलीही स्थिरता नाही, विचारात
आचारात,, स्वप्नं बघण्यात वा स्वप्नं साकार करण्यातही नाही. कशा-
वरही आणि कोणावरही विश्वास नाही, कारण नाजूक व्यातच अनुभव-
विश्वात भल्याबुन्या अनुभवांची गर्दी झालेली असते. अंतर्मनात असंख्य
संघर्ष चाललेले असतात. परिणामी वाढते 'कन्फ्युजन:' आकर्षक, देखणी,
बन्याच अंशी बुद्धीमान व कष्ट करण्याची तयारी असलेली ही मुले-मुली
अशी अस्थिरतेच्या वावटळीत सापडून भरकटून तर जाणार नाहीत ना ?
या विचाराने माझे मन खिल होई. मॉलीसारख्या मुलीला, कैद्याशी पद्ध-
मैत्री का करावीशी वाटते ? तसं पाहिलं तर कुणाला तरी प्रेम, सहानुभूती
आपुलकी द्यावी ही एक उपजत मानवी इच्छा. आणि कुणाच्या तरी जीव-
नात आपल्याला महत्त्वाचे निकटतम स्थान असावे ही सहजसुलभ मानवी
भूक; पण त्यासाठी तिनं कैदी कां निवडावा? हे मला कळेना. बुधवारी

दुपारी एक ते तीन या वेळात माँली व मी एका क्लासला एकत्र वसणारे होतो, तेब्हा तिला हचाबद्दल विचारायचे असे ठरवून मी माझे घरगुती पत्र पूर्ण करू लागले.

बुधवार आला, क्लासमध्ये विशेष बोलता आले नाही. पण क्लास संपत्ताच, माँलीने मला राईड हवी आहे कां? विचारले. तिने कार घेतल्याचे मला माहित नव्हते. माझा प्रश्नांकित चेहरा पाहून ती म्हणाली, 'आज कांही तासांसाठी सुझनची कार मागून घेतली आहे, चल.' आम्ही निधालो. पार्किंग लॉटकडे जाताना तिने विचारले, 'ज्युव्हेनाईल डिटेन्शन सेन्टरमध्ये फक्त दहा मिनिटे थांबायचे आहे, तुला चालेल ना?' मी होकारार्थी मान हलविली. मी, माझ्या संशोधनासाठी बालगुन्हेगारी हा विषय निवडायचा विचार करीत होते त्यामुळे हे केन्द्र पाहण्याची मला उत्सुकता होती. तेथे पोहोंचल्यावर आम्ही रिसेप्शन हॉलमध्ये गेलो. काचेच्या पलीकडे गुन्हेगार व अलिकडे त्यांना भेटायला आलेल्या व्यक्ति दिसल्या. माँलीने गार्डला कुणाला भेटायचे हे सांगितले व तेब्हाच तिच्याकडून मला समजले की, जँक हा तिचा प्रिज्ञन पेन पॅल होता. कांही मिनिटांनी जँक काचेच्या पलिकडे येऊन उभा राहिला. आतून त्याने त्याचा हात काचेवर ठेवला व बाहेरच्या बाजूने माँलीने तिचा हात, त्याच्या हातावर ठेवला दोघांच्या स्पर्शनि ती काच मात्र धूसर झाली. स्पर्शाची भूक, त्या निर्जीव काचेला कधी जाणवणार होती का? माँली उत्साहाने जँकशी बोलत होती. तिने त्याच्यासाठी वाचायला आणलेली पुस्तके व चॉकलेट्स गार्डकडे दिली. गार्डने ती चेक करून जँकच्या हाती दिली. जँकच्या थँक्यू म्हणाला. त्याची व्यथित नजर माँलीच्या नजरेत मिसळली व भेटीची वेळ संपली. आम्ही परत निधालो. परतताना पाहिले, एका खोलीत, सोशल वर्कर एका बालगुन्हेगाराशी बोलत कांही लिहून घेत होती. होस्टेलमध्ये परतताना माँलीने सांगितले की, काही आठवड्यांचे पूर्वी क्रिमिनल जस्टिस विभागाच्या बुलेटिन बोर्डवर तिला प्रिज्ञन पेन पॅल संबंधी जाहिरात दिसली व त्या जाहिरातीला प्रतिसाद देऊन तिने जँकशी पत्रमैत्री केली. आज ती त्याला तिसऱ्यांदा भेटत होती. जँकला आपण, आनंद, आत्मीयता देत आहोत, म्हणजे जीवनात काहीतरी 'वर्थव्हाईल'

करतो आहोत हे आगळे समाधान माँलीच्या शब्दांतून जाणवत होते.

त्यानंतर एकदोन वेळा, मी, माँलीवरोबर बालगुन्हेगार केन्द्रात गेले होते. माँलीवरोबर झालेल्या संभाषणातून, जँककडून सहा महिन्यांच्या मुलीचा खून झाल्याचे समजले होते. जँकच्या वयामुळे त्याला अँडलट प्रिझ्नर म्हणून सजा द्यायची को, बालगुन्हेगार म्हणून? यावर कोर्टाचा निर्णय झाला नव्हता. तो निर्णय होईपर्यंत जँक या केन्द्रात राहणार होता गेल्या दोन वर्षांतील सहवासाने मला पूर्ण कळाले होते की, माँलीच्या अंतरंगाचा एक अत्यंत कोमल कोपरा, मायेचा भुकेला आहे. उत्कट स्वभावाच्या मनस्वी माँलीने कैद्याशी मैत्री करावी या घटनेकडे स्वच्छ, निरोगी दृष्टिकोणातून पाहणारे येथील लोक, मला, खन्या अर्थाने प्रगतिप्रेमी वाटत होते. स्वतःच्या अस्तित्वाभोवती लपेटलेल्या सामाजिक मान्यता व मूल्यांच्या पलिकडे जाऊन, असे अनाहूतपणे आयुष्यात येणारे क्षण मनः-पूर्वक अनुभविता येणे, ही एका मुलीच्या वाटचाला येणारी वास्तवता, मनाला सुखावीत होती. तरीही माँलीचे, जँकवरोबर भावनिक दृष्टचा अधिक जवळचे संबंध तयार होणे, माँलीच्या दृष्टीने योग्य ठरणार नव्हते. सामाजिक अंतराचे निकष स्वतःपुरते बदलून फुलणारी माँलीची निव्याजि मैत्री स्वतःहून स्वतःसाठी एक मानसिक संघर्ष तयार करीत होती. सरळ, निव्याजि क्षणांच्या भागिदारीतूनही मला माँलीच्या दुःखद भविष्याची चाहूल लागत होती. अशा विचारांत आजही मी माँलीवरोबर बालगुन्हेगार केन्द्रात गेले. सोशल वर्कर तिच्या सममध्ये एकटीच, वाचत बसलेली दिसली. ‘माँली तू जँकला भेटून ये. तोपर्यंत मी या वाईवरोबर बोलत वसते.’ असे म्हणून मी सोशल वर्करच्या खोलीच्या दारावर टकटक केले. अभिवादनाची औपचारिकता संपल्यावर, मी समाजशास्त्राची विद्याधिनी आहे हे तिला सांगताच ती उत्साहाने तिच्या अनुभवांबद्दल बोलू लागली. बोलण्याच्या ओघात जँकचा ‘केस स्टडी’ तिने किती बारकाईने केला होता हे मला जाणवले. त्याच्चप्रमाणे तिने सांगितलेला वृतांत ऐकून माझ्या अंगावर काटा आला.

हायस्कूल पास होताच जँकने त्याच्या शाळेतील स्वीट-हार्टशीलग्न केले. चांगले टायपिंग येत असल्याने तिला क्लेरिकल जॉब मिळाला.

परंतु काहीच गुणवत्ता नसल्यामुळे खूप प्रथत करूनही जँकला नोकरी मिळाली नाही. कोवळचा वयात केवळ भावुकतेने स्वीकारलेल्या विवाह बंधनामुळे स्वतःवर पडलेली आर्थिक जवाबदारी निभावता येईना. जीवनाची कठोर यथार्थता पेलता येईना, तेव्हा 'इन्स्टंट' उपायाची संवय असलेल्या त्याच्या मनाला फस्ट्रेशन आले. तो क्रॅक नांवाच्या महाधातकी अंमली पदार्थाची नशा करू लागला. तशात त्याच्यावर बाप बनण्याची जवाबदारी देखील पडली. त्याची पत्नी स्वतः बेबी असतानाच एका वेबीची आई बनली. जौऱ नसल्यामुळे बेबी-सीटर परवडेना, म्हणून जँकला 'हाऊस हजबंड' वनून, स्वतःच्या लहान मुलीची देखभाल करणे भाग पडू लागले. क्रॅकच्या नशेसाठी तो लहानमोठ्या चोप्या करू लागला. नशेच्या धुंदीत सद्सद्विवेक पार बुडून गेला नि एका दुपारी त्याने स्वतःच्या सहा महिन्यांच्या मुलीवर अमानुष वलात्कार केला. त्या वलात्कारात वाढाचा अंत झाला व जँक पकडला गेला. विकृतीची परिणती ही अशी झाली. कोमल भावनांची ही अशी होळी झाल्यामुळे बेबी असताना आई झालेली जँकची सोळा वर्षांची पत्नी, मनोरुग बनली. शून्यात लागलेल्या नजरेने स्वतःच्या आईच्या कुशीत शिरली. तिची आई, आता तिला नेमाने मनोविकारतज्जाकडे नेत असते. सुन्न व बधीर झालेल्या भेंदूने मी सोशल वर्करचे बोलणे ऐकत होते. अशा अनेक आणि यापेक्षाही चित्तथरारक अनुभव शद्वांकित केलेल्या सोशल वर्करला माझ्या मनःस्थितीची कल्पना येणे शक्य नव्हते. 'तुमच्या मैत्रीणीला सावध करा !' हे सोशल वर्करचे शद्व ऐकत असतानाच, माँली येताना दिसली. माँलीला वरोबर घेऊन मी होस्टेलवर परतले. माँली नेहमीसारखीच आनंदी, उत्साही होती. हंसत होती. तिच्या चेहऱ्यावरचे हे कांहीतरी आगळे, वेगळे केल्याचे समाधान हरवू नये असे वाटत असूनही मी विचार करीत होते की, माँलीला तिच्या प्रिज्ञन पेन पॅलच्या गुन्हयाची कथा कोणत्या शद्वात सांगायची ?

- डॉ. उषादेवी विजय कोल्हटकर
 ('अमेरिका, किती मोठी ? किती छोटी ?' या कथासंग्रहातून)